

Часлав Николић
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност

**Рецензија научне монографије *Празно је дубље:*
О мање истраженим аспектима поезије Бранка Миљковића Јелене Младеновић**

У предговору своје књиге *Празно је дубље: О мање истраженим аспектима поезије Бранка Миљковића* Јелена Младеновића објашњава да је средишња индикација њеног истраживања изражена у наслову студије – празно је дубље – фрагмент стиха из „Ариљског анђела” Бранка Миљковића. Празнина је, напомиње ауторка, поетички фундаментална тема, поетички став и хоризонт Миљковићевог песништва. Зашто празнина? Зато што, додаје ауторка, празнина обезбеђује могућност комуникације између светова и у исто време она је та метафизичка пукотина коју Миљковићеви стихови желе да изговоре. Како се гради однос према празнини не само у песништву које представља корпус научне монографије, него и то како се разуме смисао о неопходност да се у мишљењу о песништву приступи димензији у којој се конвенционална симболичка средства повлаче, неизрециво и немогуће постају то што се хоће (и у песми и у мишљењу) показује да је у методолошком смислу и, пре свега у смислу жеље тумачења, студија Јелене Младеновић од оних ретких и најбољих примера тумачења српске литературе 20. века. Ексклузивитет научне монографије о којој овде говоримо – а која је најављена као непретенциозна, као читање *тек* онога што је мање истражено – састоји се у избору да предмет текста буде оно што је најтеже, а истовремено оно што је инхерентно песничком модернитету. Па отуда иако жели да нам у тумачењу представи оно што досадашњим истраживањима није било тачка под светлом анализе – што већ по себи није мали научни допринос ове књиге о једном од највећих српских песника друге половине 20. века – Јелена Младеновић, као сада већ истакнути и сјајан проучавалац српске поезије, жели да свој рад заокружио не само као књиженокритичко прилагање основном току сазнања о делу Бранка Миљковића, већ и да уђе у биће саме поетике великог песника и да проговори о његовом модернизму. Избор који је, скоро манифестно, изражен у уводу – да се мисли и говори о празнини у стиховима – ову књигу не чини само прилогом студијама Миљковићевог песништва, него лепим, озбиљним и са добром вољом писаним прилогом магистралном току српске поезије 20. века у њеном епохалном и онтолошком распознавању: како празнина конституише простор стиха и како тумач баш о тој инхеренцији стиха мора говорити уколико жели да нешто одиста важно покаже у свом раду.

Научна монографија *Празно је дубље: О мање истраженим аспектима поезије Бранка Миљковића* има сто двадесет шест страница уобичајеног прореда у ворду. Састоји се од осам сегмената. Почиње текстом „Увод: мишљење певања и певање мишљења”, у коме се предочава преливање у Миљковићевом делу рефлексije и поетског дискурса једног у другог. Наставља се опсежнијим поглављем „Рана поезија и есејистика”, у коме се испитује књига Песме II из едиције сабраних дела Бранка Миљковића (2014), како би се представио корпус раног стваралаштва песника и омогућило испитивање неколико

перспектива те етапе Миљковићевог рада: пре свега рано љубавно песништво у писмима и дописницама, занос родољубљем обележене младости изражен у првим стихова, те настанак, теме и природа првих Миљковићевих есејистичких записа. У трећем поглављу ауторка се усредсређује на елементе родољубља и националну симболику у Миљковићевом песништву, пре свега у коатурској књизи Смрћу против смрти (са Бранимиром Шћепановићем). Испитују се смисао и значење родољубивог песништва, у вези са којим је и кретање миљковићевске осећајности између Србије и Југославије, као и предлог успостављања једног система националних симбола у песништву Бранка Миљковића. Четврто поглавље узводи истраживачку линију према песничкој ангелологији, која се представља у своја три манифестовања: у поетичком, у онтолошком и у религиолошком. Поглавље почиње деликатним и важним питањем „Откуда Миљковићеве очи на његовом лицу?“, што већ као питање указује на модалитет препознавања односа у коме се налазе песничко биће и анђео о коме се пева. Испитује се потом фигура анђела у песмама „Лаза Костић“, „Почетак путовања“, „Елегија или измишљаеа идила“ и „Црни јамб сна“, да би се поглавље заокружило тумачењем фигуре анђела у песми „Ариљски анђео“. Пето поглавље је научни изразито интересантно, важно и представља један од већих пробоја у простору проучавања српске поезије 20. века. Наиме, ту Јелена Младеновић перспективу анализе окреће према миљковићевском осећању времена, што дозвољава да се у његовим стиховима не испитује само метафизика, већ и – физика. Шесто поглавље отвара се за онтологију пријатељства. Ако су *само пријатељи остали исти*, онда у погледу на целог Миљковића – што управо подразумева да се види и оно што се није видело- треба наћи, прочитати и научној јавности представити писма и посвете у заоставштини Бранка Миљковића. Посредством Миљковићевих пријатеља и њихове међусобне преписке добија се контекстуални оквир за проматрање личности песника и откривање извесних спонтано показаних ауторефлексивних и аутопоетичких вредности. Књига Јелене Младеновић завршава се поглављима „Закључак“ и „Литература“.

Уводно поглавље о певању мишљења и мишљењу певања расветљава феномен филозофске мотивације, садржаја и система у песништву Бранка Миљковића. Ауторка монографије полази у потрагу за филозофом у Миљковићевим стиховима, премда, како напомиње, та потрага није најцелисходнији модалитет читања поезије. Ипак, парадокс изостанка филозофске систематичности у песништву које се увек ослањало на филозофију представља загонетно место Миљковићеве поетике – о којем је писано у српској критици, али којем се изнова треба вратити. Иако се скоро подразумева присуство хераклитовског система у његовим стиховима, пажљивији увид показује да тај систем, заправо, одсуствује као и да поезија Бранка Миљковића „није тек препевавање или боље речено упевавање/опевавање филозофских учења“ (Младеновић 2026). С друге стране, напомиње Младеновићева, одсуство филозофског система не значи и одсуство поетичког реда, па се може уочити Миљковићева тежња систематичности али и превазилажење поступака дословног преузимања филозофских идеја. Младеновићева показује да је поезија за нашег песника била више од средства изражавања, већ онтолошка категорија: живети значи певати, па отуда и певати значи – умирати. Отуда је, заправо, једна од великих тајни поезије као такве истоветност догађаја певања и искуства умирања. За поимање Миљковићеве поетике важно је разумевање везе између песме и изванјезичке стварности: „херметичка песма не настаје певањем о предметима, него забором предмета и евокацијом трага који они остављају.“ Тако се долази до специфично миљковићевског хоризонта у српској поезији модернизма: у процесу стварања језичке стварности одвија се,

напореда са оним што језик показује, и ишчезавање предметности. Све се замењује речима, али у тој замени, која наизглед чини да ништа осим речи не остаје, све се догађа и све је ту захваљујући речима. Неразумљивост Миљковићеве поезије произлази из открића да између речи и ствари нема аналогije, већ је између њих гносеолошки јаз. „Речи употребљене у поезији немају задатак да пренесу нешто што се унапред зна или је унапред дато, већ да то створе.” (Младеновић 2026) Миљковићевој поезији је онда у онтолошком смислу потребна емпиријска празнина како би се ушло у биће.

Поглавље „Рана поезија и есејистика” Младеновићева представља песме које је Миљковић објавио за живота у књижевним листовима и часописима, а које се нису нашле у његовим ауторизованим збиркама. Посреди су песме које су приређивачи постхумно објавили у књижевним листовима, али и песме из рукописне заоставштине, приватне преписке или архива издавача или часописа, које раније нису биле доступне широј културној и научној јавности, а представљене су у другом тому *Сабраних дела* Бранка Миљковића (Ниш, 2017). Увидом у ране Миљковићеве песме опажамо како се песник постепено одваја од појавне стварности у смеру стварања и развијања аутохтоне песничке онтологије. Јелена Младеновић у својој књизи представља и неке занимљиве податке о детињству, школовању, почецима писања великог песника, па тако дознајемо да је Миљковић био најначитанији дечак школе, као и да је, по жељи родитеља, у школи посећивао и необавезне часове веронауке. Најраније Миљковићеве песме манифестују пре свега родољубиве и социјалне подстреке, уз елементе епског дискурса. Необична чињеница да су родољубиви импулси били иницијативна сила Миљковићевог песништва објашњена је његовим контекстом: историјска стварност, минуло искуство рата, време окупације и жеља ослобођења деликатне су теме које одређују стваралачко биће младог песника. У почецима есејистичког рада Бранка Миљковића, утврђује Младеновићева, додирују се „поетика симболизма и надреализма, феноменологија, теорија релативитета и домети квантне физике, што такође одговара жанровски хибридној аутентичној природи есеја, али и Миљковићевим интегралним хуманистичким и знањима из природних наука” (Младеновић 2016). На основу Миљковићевих рефлексija и ауторефлексija могуће је спровести и једну херменеутичку ревизију религиозности песника – која је често потискивана на страну у моментима у којима ју је, приликом тумачења његове песничке метафизике, требало узети у обзир.

Треће поглавље монографије посвећено је опсервацији елемената родољубља и националних симбола, те Миљковићевом доживљајном кретању између Србије и Југославије. У средишту овог поглавља налази се књига песама *Смрћу против смрти*, коју је Бранко Миљковић саставио са Бранимиром Шћепановићем. Јелена Младеновић настоји и успева да покаже како су песнички текстови двојице песника пажљиво бирани и пажљиво структурирани у књизи тако да се може довести у питање методологија неког каснијег приређивачког издавања Миљковића из књиге. Ауторка утврђује и то да за Миљковића бити песник одиста значи бити патриота: „Песник је и ратник, као Горан, и зато постаје централна фигура Миљковићевог родољубивог певања.” (Младеновић 2026) Веома је занимљиво, за ово поглавље и целу књигу, важно потпоглавље „Систем националних симбола”, у којем се изграђивање властитог система симбола ослања на властиту националну имагинацију. У исто време, за Миљковића савремено родољубиво песништво могуће је тек ако се њени симболи универзални. Презентују се симболи попут Ћеле-куле (у вези са којом се прави и осврт у историју, да би се осветлила трагика уписана у споменик), Ниша, Мораве, Ариљског анђела. Тајна настанка песме онако како је

Миљковић сагледава налази се у катабази: „Само онај ко је био у Хаду, у подземном свету, у свету смрти, онај ко се сусрео са оностраним, може да пева.” (Младеновић 2026) Силазак у Хад омогућава да се у Миљковићевом песништву развије митолошки комплекс о Орфеју и Еуридики, да се, пројављен код Лазе Костића и Диса, и кроз Миљковића изрази оболелост од орфејског синдрома. Миљковићево национално у поезији касније ће Иван В. Лалић изразити као позицију проналазка властите аутентичне равнотеже.

Однос метафизике и поетике Јелена Младеновић испитује у поглављу „Значење анђела – поетика/онтологија/религија”, започињући текст сугестивним питање „Откуда Миљковићеве очи на његовом лицу?” Можда више него у другим примерима српске поезије 20. века, у Миљковићевом песништву писати поезију и мислити о поезији значи у простору стиха испитивати инхерентна својства бића као таквог. Ауторка студије усредсређује се најпре на песме „Лаза Костић”, „Почетак путовања”, „Елегија или измишљена идила” и „Црни јамб сна”, да би потом указала на смисао фигуре анђела у песми „Ариљски анђео”. Теза да је Миљковићева поетика одсуства и празнине утемељујућа и за наше разумевање његовог религиозног доживљаја у песничким текстовима потврђује се читањем „Ариљског анђела” као једне од свега неколико песама у српском песништву у којој се „тематизује сусрет песника и анђела односно песников доживљај загладаности у фреску (анђела) на зиду храма” (Младеновић 2026). У дослуху са Попином пројекцијом анђела, Младеновићева испитује песнички поглед на фреску као загонетни модалитет испољавања духовности. Рецептивно успоравање које обележава наше приступање песничкој конструкцији односа субјекта и фреске један је од аспеката испољавања духа који се изражава као ослобођена или, како ауторка прецизира, испражњена материјалност. Отуда се и у песми о анђелу из Ариља Миљковићева неосимболистичка путања доследно оцртава. Оно што започиње као тема односа поезије и стварности развија се у заборав као у форму брисања предметности, како би се дошло до аутентичног бића песме. Пројава анђела на зиду представља чудо по себи, јер се ту оностраност пробија кроз материјалност, па је сусрет модернистичког субјекта и фреске, те читаоца и песничке слике фреске, „апсолутни модел нашег сопственог спознања”. Оностраност и наш физички свет блиске су димензије, сматра Младеновићева, али услед својих различитих онтолошких законитости и природа оне не могу да се додирну. Додали бисмо: осим у простору стиха. Управо у простору стиха изразиту вредност добија празнина, као иманенција анђела, па је израз празнине у језику не само чудо са становишта појаве духовног у материјалном, него и са становишта песничког самодобађања које саопштава више него што се то конвенционалним језиком може изрећи. Миљковић ствара своју песничку ауторефлексију на трагу Пола Валерија, који је празнину уздигао на постоље ствараоца. „Миљковићева и Валеријева поетика се преклапају управу у откривању смисла апсолутне поезије.” (Младеновић 2026) Миљковићев познати прилог *оноцветно* сачињен је аналошки према прилогу онострано, али у исто време, ако је нецвет исто што и небиће, онда оноцветно означава то што је „иза појавног, али које није његова негација, већ есенција рођена из празнине – парадоксална присутна одсутност која бива посредована језиком” (Младеновић 2026). Изводећи из поетичких законитости и важне ангелолошке резултате, Јелена Младеновић утврђује да анђеол Миљковићеве поезије представља постојање ослобођено ограничења историјске и физичке стварности. А то није тек обична празнина, већ перспектива могућности, потенцијалност која се стварала изласком песничких знакова из власти егзистенције, материје и тела. Овај излазак је чисти, апсолутни излазак у реалност језика. Ауторка стога примећује да је коначна функција

анђела у стиховима Бранка Миљковића поетичка: „Иако је и у религиозној симболици он задужен да премости празнину (неразумевање) између Бога и човека, он попуњава и Миљковићеву поетичку празнину која рађа поезију. У крајњој линији, анђели певају најлепше, иако Миљковић ни реч није изговорио.” (Младеновић 2026) Симбол анђела представља палимпсест, сложену конструкцију, јер реактивира тоналитете духовног садржаја и просјаје уметничког и културног наслеђа. Миљковићев анђеол је стога слика свих анђела – или, тачније, архетип репрезентације анђела. У том збиру особито је важно оно што је, као анђеоске трагове, песник могао наћи и сагледати у српској и европској књижевности. Код Попе и Рилкеа пре свега – сматра Младеновићева.

У петом поглављу „Осећање времена – физика у поезији” ауторка студије осветљава, чини нам се, један од основних градивних феномена модерничког књижевног исказа: време. У контексту онога како Миљковићев песнички модернизам управља временом постоји недвосмислени путоказ: поезија Бранка Миљковића раскида са концепцијом линеарног времена. Отуда је знак ове поезије „сат без казаљки”. Будућност ту може постати сећање – прошлост која се испунила. На трагу Жила Сипервјела, Миљковић „закључује да је поезија *заборављено сећање*, односно *натпевани заборав*, те да садржај песме постоји пре и после ње, док га се она тек сећа” (Младеновић 2026). Песма је уистину једна сасвим специфична анамнеза: почиње сећањем, а окончава се забором. Изречена формула у перспективи историје српског модерничког стиха – од Диса до Миљковића – може да се остварује и инверзивно: да почиње из заборава, из узалудности, а да се ипак догоди као сећање које је песма сама. Јелена Младеновић указује на веома занимљиво уверење Бранка Миљковића о томе да се, са свешћу о релативности времена, може препевати концепција Ајнштајнове физике. Необично осећање песника у погледу односа поезије и законитости света долази из веровања да су истинске формуле света увек поетске, те да све што се дешава у физичкој стварности истовремено се – не као у свом одразу, већ као у свом обрасцу – дешава у подручју језика и симбола. И атоми и звезде су – метафоролошки феномени. Не само да је мисао нашег песника кружила око Ајнштајнове физике, већ је, утврђује ауторка ове студије, Миљковић одиста препевао концепт времена астрофизичара Козирјева, који је сматрао да се време не распростире као светлост, већ да се „појављује одједном у целој васиони” (Младеновић 2026). Ако научник може усмерити телескоп не само ка позицији на којој се звезда налазила или се сада налази, већ и тамо где ће се „налазити у време када до ње стигне светлосни сигнал са Земље, који је послат у тренутку посматрања” (Младеновић 2026), па баш тамо где звезда још није регистровати зрачење онога што ће ту тек бити, што ту већ сија, онда се на сличан начин и Миљковићеви песнички означитељи, као телескопи, упућују ономе што се само чини да још није, али што у празнини већ јесте. Противно свим законима традиционалне физике, могуће је, показује Младеновићева, и у астрофизици и у песништву истодобно ступити у контакт са прошлошћу и будућношћу. У таквој песничко-астрофизичкој концептуализацији времена једина препрека на путу до песме која спаја прошлост и будућност јесте – садашњост.

У шестом и завршном поглављу „Само су пријатељи остали исти...” ауторка тумачење враћа из домена теоријске и поетолошке проблематике у раван песничког живота, те представља „нека писма и посвете у заоставштини Бранка Миљковића”. Посреди је корпус од „47 писама, дописница и разгледница”. У овом важном, лепом биографско-панорамском поглављу средишње место добијају пријатељи нашег песника, њихова писма Миљковићу и Миљковићева њима. А наћи ће се место и за једну

реконструкцију Ниша – онаквог каквим га је живео дечак и младић Миљковић. Нека од тих писама била су упућена женама које су се Миљковићу допадале, а нека друга сведоче колико је снажна и дубока пријатељства за живота Миљковић имао – ауторка особито упућује на загребачке ауторе Златка Томичића и Славка Михалића. Овим читањем показује се колико су пријатељи из Хрватске волели Бранка и његове родитеље, па Младеновићева осветљава њихову кореспонденцију, на основу које се стиче додатан утисак не само о егзистенцијалним приликама у којима је Миљковић живео, него и утисак о томе колико је у емоционалном и духовном смислу личност нашег песника била деликатна, богата. Својим пријатељима у Загребу Миљковић се обраћа са „мили мој Златко”, „мили мој”или „драги мој велики хрватски брате”. Миљковић је, показује Младеновићева, увек имао пријатеље – што посвете и писма убедљиво показују. Истовремено, а то је парадокс песничког самоосећања, и пријатељи и много тога другог у животу, Миљковићу је увек и недостајало.

Делимо становиште ауторке нове студије о песнику збирке *Ватра и ништа* да поезија Бранка Миљковића представља више од корпуса песама, јер она – онтолошки догађај. Овај догађај је у исто време инцидент у српској литератури, јер стихови које читамо указују да је у њима изражен један комплексан метафизички концепт постојања. Трагично одличје овог концепта испољава се у томе да се свет, како ауторка тврди у закључку, „може спознати само кроз песму, док истовремено песма неумитно троши онога ко је пише” (Младеновић 2026). Као таква, појава Бранка Миљковића одиста јесте више од догађаја у историји српског неосимболизма, јер нам се у новом читању потврђује као „радикалан покушај успостављања аутономног песничког/језичког универзума” (Младеновић 2026). Тако Миљковићев језик постаје уистину затворен, миљковићевски систем, чије речи не комуницирају са светом, већ једне са другима. Херметизација, затварање песме нису само тежака задатак за читаоца, него и једна врста постизања новог достојанства и песме и онога ко песму покушава да тумачи. То да поезија Бранка Миљковића почива на „необичној унутрашњој архитектури”није опште место рецепције, већ, како Јелена Младеновић непретенциозно, али сугестивно и сигурно показује, симболички систем ове поезије „функционише по законима који су ближи математичкој логици, него класичној лирској исповести”(Младеновић 2026). Стога, ако песма, према Миљковићевом схватању, одиста представља простор „врхунске одговорности, где се цена плаћа целим бићем”, онда чињеница да то што испред себе имају читаоци и тумачи „није само песничка слика, већ реалност стварнија од живота”(Младеновић 2026) значи да бескомпромисност као обележје судбине песниковог односа према писању прелази, као етика културне одговорности, на читаоца и тумача. Који у погледу стихова Бранка Миљковића морају бити и могу бити само такви какве та поезија дозвољава и дозива – бескомпромисни. Такви читаоци и тумачи знају да је цена одиста дар. Не само рекапитулација знања о поетици Бранка Миљковића, него широкострано делегирање рецепције – од стваралачких почетака, тематског развоја и преображаја, до деликатне онтолошко-религиолошке проблематике, преклапања са физиком и читања смисла пријатељства у животу песника – нова књига Јелене Младеновић јесте место на коме се дар тумачења показује и као цена живота. Налазимо то не само у дискретним, а ауторки монографије важним напоменама о оним коинциденцијама и паралелама које су њен живот укрштале са знаковима Бранка Миљковића, него и у сасвим конкретном минулом приређивачком и критичком раду који је водио овој књизи. Само с обзиром на ту дугу, вишегодишњу, темељну академску припрему могла је да настане књига која се чита лако,

која је непретенциозна у својим теоријским висинама и која је нежна и блага у својим ненаметљивим интимистичким угловима. У хоризонту те припрема за овај херменутички час, треба се досетити, налази се и у научној јавности високо цењена, сјајна и награђивана књига наше ауторке о песнику Новици Тадићу. Све ово говори о оријентацији Јелене Младеновић, која је више од академске марљивости и одговорности – која је животни став, гест и опредељење. Из таквог искуства – које егзистенцију спаја са академијом, знање са дисањем, тело са текстом – настала је и ова зрела, надахнута, лепа књига о Бранку Миљковићу. Књига пријатељства за Миљковићеве речи и текстове, књига пријатељства према читаоцима Миљковића, али не мање и књига пријатељства према читаоцима онога што је сада већ препознатљиви исказ Јелене Младеновић. Из осећања пријатељства које ми је позивом за рецензирање исказано, са чашћу, радошћу и похвалама за рукопис књиге *Празно је дубље: О мање истраженим аспектима поезије Бранка Миљковић* препоручујем Филозофском факултету у Нишу да овај рукопис Јелене Младеновић објави и ваљано представи научној и широј културној јавности.

У Крагујевцу,
17. марта 2026.

Проф. др Часлав Николић, редовни професор
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност